

УДК: 94(477-25):379.8-028.85]-057.87«1834/1863»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-008

Заборонене дозвілля студентів Університету св. Володимира: алкоголь, азартні ігри, публічні будинки (1834-1863)

Т. В. Самчук*Київський національний університет імені Тараса Шевченка**samchuk.taras@gmail.com*

Ключові слова: студенти, Університет св. Володимира, девіація.

Стаття присвячена дослідженню дозвілля студентів Університету св. Володимира впродовж 1834-1863 рр. Головна увага звернена на девіантні форми студентського відпочинку. Зокрема, висвітлено специфіку споживання студентами спиртного, участь в азартних іграх і відвідування публічних будинків. Результати дослідження засвідчують, що заборонене дозвілля студентів було однією з форм гедоністичної релаксації, виявом протесту проти інспекційного контролю і елементом студентської корпоративної культури.

Forbidden leisure of St. Vladimir University students': alcohol, gambling, brothels (1834-1863)

T. V. Samchuk*Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Key words: students, St. Vladimir University, deviation.

The article depicts the peculiarities of St. Vladimir University students' leisure in the years 1834-1863. The main attention was paid on deviant forms of students' free time spending. In particular, the specifics of students' alcohol drinking, gambling, and visiting of brothels were highlighted in the article. The author points out that the deviant leisure of students was a form of hedonistic relaxation for them. Students were inclined to new experience and they had a lot of possibilities in the city to try different forms of officially forbidden leisure, for instance, to visit a brothel. These types of students' activities contradicted the official ethical and moral standards. First of all, this type of leisure was against religious rules. Nevertheless, a society treated deviant students' behavior indulgently. From time to time, some members of the students' community received different penalties or were expelled from the university, but it was easy to return to studies after some time. Students received the most serious punishment for political activities. Sometimes local authorities encouraged students to some form of forbidden leisure. They supposed that hedonistic pleasures would turn away students from politic activities.

The author admits that students' forbidden leisure was one of the forms of a protest against inspection control and an element of student corporate culture. For example, they had special carouses with particular rituals which helped to unite students' community. From the other side, students were influenced by noble culture and tradition of gambling they adopted from the local nobility part of whom the majority of students were. Deviant leisure also was a very important part of students' daring demonstration. Students tried to show their privileged status through different deviant forms.

Студентське життя вирізняється насиченістю і активністю. Окрім навчання студенти мають різноманітне дозвілля. Часто різні форми відпочинку вихованців університету протирічать пануючим морально-етичними нормам. З одного боку, студентській спільноті притаманна протестність, нонконформізм з проявами девіантної поведінки (такої, яка не відповідає загальноприйнятим нормам),

це є своєрідним способом самовираження, виклику суспільству, іноді демонстрацією рис корпоративної культури. З іншого боку, студентству властивий потяг до гедонізму (радості від фізичного задоволення). Період студентства зазвичай сприймається як транзитний етап життя під час якого різного роду девіації, гедонізм з пошуком нового досвіду сприймаються суспільством поблажливо.

У нашому дослідженні ми пропонуємо розглянути особливості дозвілля студентів 19 ст., яке порушувало пануючі морально-етичні норми. Для цього звернемося до прикладу вихованців Університету св. Володимира. Висвітлення специфіки життя студентів минулого допоможе прослідкувати характерні риси студентської корпоративної культури і сприятиме виявленню специфічних ознак спільноти вихованців університетів, які зберігаються і нині та впливають на їхню поведінку і корпоративну культуру.

Сучасні українські вчені-історики звертають увагу на історію студентства минулого. Зокрема, І. Посохов проаналізував особливості студентської субкультури університетів Російської імперії XIX – поч. XX ст., зосередивши увагу на цінностях, ідеалах студентської спільноти [1]. Аналіз специфіки життя і побуту студентства підросійської України здійснила М. Круляк, розглядаючи матеріальну і нематеріальну сторони повсякдення вихованців вищих навчальних закладів [2]. Отож, дослідження про студентство представлені низкою узагальнюючих праць, ми пропонуємо зосередити увагу на особливостях життя спільноти вихованців одного з університетів, і висвітлити головні особливості заборонених видів дозвілля студентства.

У нашому дослідженні ми зупинимось на висвітленні специфіки вживання студентами спиртних напоїв, їхньому захопленні азартними іграми і відвідуванні публічних будинків. Вони були не лише засобом отримати фізичне задоволення, але й своєрідною формою протесту і способом вийти з-під пильного контролю університетської інспекції [3, с. 336]. Офіційно азартні ігри, відвідування публічних будинків і «питейных заведений» було заборонено для студентів. Однак вони не дуже ретельно дотримувалися офіційних приписів. Такого роду девіантна поведінка була ще однією ознакою студентської субкультури та рисою колективного портрету вихованців університету. Загалом студенти слідували образу маскулінності, який був притаманний замкненим спільнотам чоловіків станово-кастового типу [4, с. 292]. У якомусь сенсі гедоністичні захоплення вихованців університету сприяли формуванню колективної ідентичності студентів.

Вживання спиртного традиційно вважалося ознакою «справжнього студента» [1, с. 96]. Особливою пристрастю до пиятик відзначалися німецькі студенти. У їх житті спільне споживання міцних напоїв мало ритуалізований характер і символізувало єдність студентської корпорації.

Для київських студентів вживання алкоголю теж було звичним явищем, однак воно мало дещо

інший характер. «Мы иногда, – згадував М. Чалий, – устраивали скромные кутежи где-нибудь в погребке Братского монастыря [...], состоящие из нескольких рюмок красного вина, нескольких трубок Жукова¹ до селедки или колбасы на закуску. И все это мизерное пиршество было приправлено такими задушевными беседами, такими искрометными вспышками остроумия и неподдельной веселости! Блаженное время» [5, с. 205]. О. Навроцький також з приємністю згадував студентські посиденьки за келихом вина, які окрім алкоголю були наповнені різноманітними філософськими розмовами [6, с. 355].

Організовані студентські пиятики були однією з форм ініціації новачків. Старші студенти зазвичай проводили перевірку на міцність новоприбулої молоді. Зазвичай досвід надмірного вживання спиртного «за компанію» надовго запам'ятовувався і на тривалий час відпочищував вихованців університету від алкоголю. Як у спогадах, так і в художній літературі, знаходимо опис такої ситуації. Наприклад, З. Мілковський описував студентську традицію «обмивання мундиру» [7, с. 126], а О. Андріяшев, згадував тривалий головний біль після однієї з перших студентських вечірок, яка тривала майже до ранку [8, с. 97].

З. Мілковський також згадував масштабну студентську вечірку на яку зібралося близько 300 студентів, щоправда вона відбувалася у спеціально орендованому будинку за містом [9, с. 240]. Траплялося так, що місцем свого чергового «кутежа» студенти вибирали передмістя Києва. По-перше, у передмісті було дешевше, а, по-друге, далі від інспекції [10, с. 2]. Іноді веселі застілля могли відбуватися навіть в карцері, звісно ж попередньо треба було задобрити чергового педеля, щоб він не зважав на студентські веселощі [11, с. 1].

Часом студенти могли влаштувати вечірку не лише для себе. Наприклад, це могло бути застілля на честь приїжджого артиста. Саме таку вечірку згадує В. Лясоцький. Він разом з товаришами організував бенкет на честь Ап. Контського, відомого польського скрипаля, який в той час гастролював у Києві [12, с. 190].

Студенти влаштовували застілля не лише для новачків і відомих гостей міста. Вечірки також організовувалися з приводу закінчення навчання. Як згадував щасливий випускник: «торжественно и разгульно отпразновали окончание университета» [13, с. 30].

Траплялося, що на студентські вечірки скаржилися: «пир з музыкой, нескромными танцами и хором нестройных песен». Якщо зважити на те,

1 Йдеться про тютюн, який виготовлявся на фабриці Жукова

що на застіллі перебувало близько 100 осіб, а студентський бенкет тривав з 19 до 3 ночі, то скарга не виглядає зовсім абсурдною [14, с. 620].

Інколи веселі студентські компанії студентів на підпитку вчиняли різноманітні бешкети в місті. Наприклад, могли змінити вивіски магазинів чи влаштувати бійку з міською поліцією [11]. Або ж після вживання алкоголю з'явитися в театрі, як один зі студентів, який в січні 1861 р. «вел себя неприлично [...] и не согласился исполнить требования полицейских». Після інциденту вихованець університету отримав покарання – три доби карцеру на хлібі і воді [15, арк. 2,7].

Серед київських студентів відбувалися ритуалізовані застілля подібні до дерптських². Наприклад, Т. Бужинський згадував про спільне розпиття джонки (напій подібний до пуншу). На казан, у якому готували джонку, навхрест клали дві студентські шпаги, зверху ставили як мінімум півголови цукру, обливали її ромом і підпалювали, попередньо згасивши світло в кімнаті. При блакитному світлі палаючого алкоголю студенти пили напій і співали пісень, коли закінчувалась джонка, як правило, студенти розходилися [16, с. 126-127].

Іноді захоплення алкоголем зі студентських бешкетів перетворювалося на справжню проблему для окремих вихованців університету. Причиною смерті деяких студентів ставало надмірне вживання спиртного [10, с. 2]. Інші промінювали свій талант на алкоголь, як Т. Комар, здібний поет, який через згубну звичку зовсім закинув творчість [12, с. 204].

На протигагу студентським пиятикам, серед іншої групи вихованців університету у другій половині 1850-х рр. поширився рух пуристів, які були категорично проти вживання алкоголю. Вони категорично засуджували давню студентську звичку товариських пиятик. Можемо припустити, що пиятика, як форма протесту після смерті Миколи І і послаблення контролю над студентами, вичерпала себе. Студенти, які не хотіли залишатися осторонь суспільно-політичного життя, вирішили, що гедоністичні розваги можна змінити на суспільно-політичну активність. Особливо активно питання студентських розваг обговорювалося в рукописних журналах та у публіцистичних статтях, які друкували вихованці університету. Зазначимо, що рух за очищення студентства від вживання алкоголю набрав значного розмаху серед вихованців у кінці 1850-х – початку 1860 рр.

Важко стверджувати, що студенти повністю відмовилися від алкоголю, вони радше протистояли розгульному пияцтву. Вживання невеликої кількості алкоголю під час студентських вечірок було звичним явищем. Наприклад, у студентському рукописному гумористичному журналі «Помийниця» початку 1860-х рр. неодноразово зустрічаємо згадки про вживання студентами спиртних напоїв [17].

Іншим видом забороненого дозвілля вихованців університету були азартні ігри. У першу чергу, вони були для студентів своєрідною демонстрацією дорослості та пошуком вражень. Водночас гра в карти показувала певні психологічні якості: витримку, контроль емоційного стану. Втрата самовладання під час гри свідчила про поганий тон і невихованість.

3. Мілковський (Т. Єж), який навчався в університеті в 1847-1848 рр. згадував, що гра в карти була дуже популярною в 1840-х рр на Правобережжі та в Києві. Зазвичай грали в д'ябелка, фараона і штос³ [9, с. 231-232]. Відомий російський інженер А. Дельвіг, зазначав, що під час свого перебування в Києві взимку 1842-1843 рр. нічого цікавішого за гру в карти для нього не було. Щоденна гра призвела до значного програшу, погасити який вдалося лише за допомогою позички у друга [19, с. 29].

В одному зі своїх художніх творів вже згаданий 3. Мілковський описав студентське картярство. Автор зазначає, що гра в карти була одним із символів студентства. Азартні ігри давали яскраві емоції, відчуття ризику, віру у випадок і долю. Звично гра відбувалася на одній із студентських квартир, де збиралася значна частина вихованців університету. У штос студенти грали на гроші, ставки були різними, як зазначає 3. Мілковський банк міг складати від 4 до 20 руб. Це була значна сума для студента, оскільки за 4 руб. можна було оплатити скромне житло і харчування на місяць. Траплялось так, що досвідченіші студенти старшокурсники доволі легко обігрували початківців, перетворюючи останніх на банкрутів. Власне, одну з таких ситуацій описав 3. Мілковський [7, с. 126-132]. Значне поширення картярства було зафіксоване в офіційних документах. У звітах інспектора студентів зазначалося, що на початку 1840-х рр. гра в карти серед студентів посилилася [20, арк. 7].

Ще один випускник Університету св. Володимира 3. Котюжинський також стверджував, що гра в карти була широко розповсюдженою серед студентів, особливо гра в д'ябелка. Як зазначає ав-

² Дерпт – сучасне місто Тарту в Естонії, в часи Російської імперії там функціонував університетів наближений до німецької академічної культури.

³ Азартні карткові ігри. Правила див. у [18, с. 229-233]

тор спогадів, студентські вечори гри в карти відбувалися доволі часто, в тому числі і в його домі, на що попечитель Київського навчального округу дивився крізь пальці. Лише зрідка студентів застерігали від затягання картярства [21, с. 10, 13].

Наприкінці 1840-х рр. студентські вечори гри в карти відбувалися найчастіше на квартирах вже загаданого Котюжинського і Скорупського. Іноді гра могла тривати декілька діб, наприклад від суботи до вівторка, а програні гроші обраховувалися тисячами. Такі ставки могли дозволити найбагатші студенти Університету св. Володимира. Найбільш активною гра в карти була у період контрактного ярмарку, тоді студенти долучалися до компанії картярів з провінційного дворянства.

Серед студентів були і картярі-шулери. Колишній студент Університету св. Володимира Т. Бобровський пригадував лише двох Росоловського і Окуліча, які здобували гроші для життя за рахунок гри в карти. Зі студентами вони не шахрували, віддавали перевагу обігрувати купців і чиновників. Бобровський також згадував власний невдалий досвід гри в преферанс, коли він програв значну суму грошей і лише завдяки досвідченому товаришеві уникнув банкрутства. Після цього випадку автор спогадів полишив гру в карти назавжди [22, с. 283, 285-286].

Хоча й генерал-губернатор Д. Бібіков ставився поблажливо до картярства, інколи захоплення азартними іграми погано закінчувалося для вихованців університету. Наприклад, студента Марцеля Рубинського виключили з університету «за картежную игру» у 1848-1849 н. р. [23, арк. 33]. Подібно склалася доля ще одного картяря вихованця університету. У 1852 р. генерал-губернатор відправив його працювати вчителем у повітове училище Волинської губернії [14, с. 615].

У спогадах 1850-х рр. ми практично не зустрічаємо згадок про гру в карти серед студентів, очевидно вона все ж була, тому що автор статті «*Sęwo serca i przekonania o pojedynkach*», надрукованої в 1857 р. зазначав: серед молоді, що навчається досі панує картярство [24, с. 60]. А у березні 1857 р. М. Дубецький писав, що студенти вигнали карти зі свого життя [25]. Очевидно, що частина вихованців університету покинула азартні ігри, проте малоімовірно, що всі студенти полишили цю звичку.

Отже, картярство було однією з форм студентського дозвілля і одним із шляхів пошуку «гострих» відчуттів. Захоплення грою в карти, очевидно, було одним із наслідків популярної тенденції в середовищі дворянства, на початку 1860-х рр. вихованці грали в карти значно менше.

Ще одним з проявів студентського гедонізму було відвідування публічних будинків. Перед вступом в університет більшість студентів навчалася в гімназіях з суворю дисципліною та контролем. Після гімназійного навчання університетські студії багатьма молодими людьми сприймалися як прояв свободи. Відповідно, багато з вихованців університету вдавалися до різного роду фривольних розваг. Одним з таких «заборонених плодів» було відвідування публічних будинків. Варто згадати, що в зазначений період студентам було заборонено одружуватися, що підштовхувало вихованців університету до відвідування будинків розпусти чи користування їх заміниками.

Починаючи вже з перших років існування університету. Студенти здійснювали «хрестові походи» [5, с. 201; 26], тобто відвідували київський район публічних будинків, який мав назву «Хрести». Він розташовувався неподалік Києво-Печерської лаври та фортеці. Згадка про відвідування публічних будинків на «Хрестах» залишилася навіть у художній літературі. Знаходимо її у вже названому творі З. Мілковського, де автор описував один з епізодів студентського розгульного життя, коли вихованці університету після чергової гри в карти і пиятики йшли на «Хрести», щоб завершити вечірку [7, с. 149]. Загалом мемуаристи згадують, що студенти час від часу користувалися послугами «жриць любові», особливо активно в кінці 1840-х – на початку 1850-х рр. [27, с. 1; 28, с. 418].

Іноді відвідування публічних будинків завершувалося конфліктами. Одну зі студентських пригод описав О. Романович-Славатинський. Восени 1853 р. одного зі студентів образили в публічному будинку. Корпорація цього так не залишила і здійснила розбійницький напад, розгромивши декілька борделів на Андріївському узвозі. У результаті інциденту, декілька студентів припинили навчання в Університеті [29, с. 175].

Незважаючи на ризик виключення студенти продовжували відвідувати будинки розпусти. Одного разу наприкінці 1858 р. двоє студентів вчинили безлад у публічному будинку на Андріївському узвозі, за що були затримані поліцією. Після чого обидва вихованці університету були відраховані з числа студентів і виселені з міста. Щоправда одного з дебоширів попечитель М. Пирогов помилював і дозволив продовжити навчання [30, с. 107].

Траплялося, що студенти запрошували повій на свої вечірки. П. Селецький згадував: «Бывали впрочем иногда и маленькие оргии, на которых появлялись: Тисбе, Катарина Брогадини, Марион

де-Лорм и другие героини Гюго. У меня была Эсмеральда, чистой крови и редкой красоты. Эта цыганка до того привязалась было ко мне, что покинула свой табор» [31, с. 49]. Такий зв'язок був однією з форм прихованої проституції. Такий тип жінок як «подруга» Селецького називали «авлетридами». Зазвичай це були представниці найнижчих прошарків театрального світу: хористки, танцівниці кафешантанів і циганки з циганських хорів. Такого типу утриманки були поширеними навіть серед дворянської аристократії [32, с. 43].

Серед спогадів інших студентів натрапляємо на згадки про статеві зв'язки з власницями житла, які іноді завершувалися конфліктами [33, с. 189]. Ще один приклад прихованої проституції зафіксувала міська поліція, коли одна з київських міщанок скаржилася на студентів, однак як потім виявилось, вона давно надавала багатьом студентам статеві послуги [2, с. 321]. Всі згадані випадки підпадають під визначення прихованої проституції, тобто такої, яка не мала жодного офіційного контролю на противагу до публічних будинків, де систематично здійснювалися медичні огляди повій.

Точно не встановлено скільки коштували студентам відвідування публічних будинків у Києві в зазначений період. Наявна інформація з дещо пізнішого часу з теренів імперії, яка показує, що ціна на послуги повії стартувала від 15 копійок, однак були заклади різної категорії і можна було користуватися послугами «жриці любові» цілу ніч, тоді це обходилося значно дорожче 3-5 і більше рублів. Також треба зазначити, що ближче до опівночі ціни зменшувалися [34, с. 129], можемо припустити, що деякі студенти користувалися такого роду знижками.

Звичайно ж не всі студенти користувалися послугами повій. Для деяких вихованців університету це було неприпустимо. «Продажная любовь производила просто омерзение», – згадував О. Андріяшев [8, с. 97].

Одним з доказів того, що студенти відвідували публічні будинки був рівень захворюваності на венеричні хвороби у їхньому середовищі. Найчастіше повії розповсюджували венеричні хвороби. Згідно статистики студентської лікарні венеричні хвороби були другими за кількістю захворювань серед студентів. Вони поступалися лише застудній лихоманці (рос. «катаральная лихорадка»), але якщо враховувати хвороби, які імовірно були пов'язані з активним статевим життям, то вони виходять на перше місце. Отож за підрахунками лікаря студентського шпиталю упродовж 1849-1863 рр. венеричними хворобами та недугами

пов'язаними з активним статевим життям хворіло близько 428 осіб, що становило 19,3 % від кількості всіх хворих і 3,7 % від студентського загалу, тобто приблизно 29 вихованців університету в рік. Якщо мова йшла виключно про венеричні захворювання, то кількість хворих зменшувалася до 302 студентів, відповідно, 13,6 % від всіх хворих і 2,6 % від загального числа вихованців університету (20 в рік хворих на венеричні хвороби) [35, с. 2, 9-10].

Щоправда, потрібно зробити невелике уточнення. Очевидно, лікар студентської лікарні І. Щербина, який збирав статистику щодо хворих вихованців університету припустився помилки. Він механічно підрахував загальну кількість студентів за звітом кожного року, не враховуючи те, що вони навчалися 4-5 років. Отже подану ним загальну кількість студентів можна скоротити в декілька разів. Те ж стосується хворих, невідомо скільки з вихованців університету лікувалися повторно. Попри це, інформація подана І. Щериною показує загальні тенденції захворюваності серед студентів, однак дані потребують уточнення і верифікації.

Для уточнення звернемося до звітів студентської лікарні за період з грудня 1861 р по листопад 1862 р. Там бачимо, що венеричні хвороби займають одне з перших місць. Загалом у зазначений період сифілісом хворіло 13 студентів, орхітом – 5, уретритом – 3. Якщо враховувати, що в 1862 р. в університеті навчалося приблизно 835 студентів, то хворі на венеричні хвороби складали 2,5 % від студентського загалу, а сифілітики становили – 1,6 % від загальної кількості вихованців університету. Також варто зазначити, що пік захворюваності венеричними хворобами припадав на кінець зими і на початок осені [36, арк. 81-88]. Останній очевидно пов'язаний з початком навчання в університеті та поверненням студентів до міста.

Ми вже згадували, що з середини 1850-х рр. серед вихованців Університету св. Володимира почався активний рух за студентську моральність. Очевидно, що рух був спрямований не лише на моральний аспект, студенти також торкалися питання здоров'я вихованців університету, яке могло бути підірване внаслідок неконтрольованого статевого життя. У результаті, відвідування публічних будинків почало вважатися непристойним і засуджувалося студентською корпорацією. Однак цю студентську звичку, як помітно зі статистики наведеної вище, не вдалося так швидко викоринити.

Підсумовуючи зазначимо, що у студентській спільноті культивувався образ молодецької завзятості, неодмінним атрибутом якої була девіант-

на, нонконформістська поведінка. Віддаленість від родини, прагнення продемонструвати власну дорослість, пошук яскравих вражень, протест проти міщанського побуту та інспекторського нагляду, наявність у місті значної кількості закладів «забороненого» дозволя сприяли тому, що

студенти долучалися до форм відпочинку, який вважався порушенням суспільної моралі. Такого роду дозволя було однією з форм гедоністичної релаксації вихованців університету і водночас однією зі збірних характеристик студентства.

Джерела та література

1. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / Наук. ред. Духопельников В. М. – Харків, 2013. – 276 с.
2. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. – Житомир, 2015. – 301 с.
3. Вишленкова Е., Малышева С., Сальникова А. Terra Universitatis : два века университетской культуры в Казани. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2005 (Тип. ИЦ КГУ). – 498 с.: ил.
4. Жуковская Т. Н., Казакова К. С. Anima universitatis: студенчество Петербургского университета в первой половине XIX века. М.: Новый хронограф, 2018. – 576 с. илл.
5. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. // 3 іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Кн. 1. – Київ: Заповіт, 1994. – С. 195-207
6. Шр[амчен]ко А. А. А. Навроцкий // Киевская Старина – 1902. – № 12. – С. 351-381
7. Jeż T. Historia o pra-pra wnuku i o pra-pra dziadku, powieść we 2 częściach. T.2. Cz.1. – Wilno: J. Zawadzki, 1863. – 287 s.
8. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога // Русская старина. – 1911. – № 4. – С. 95-108
9. Jeż T. [Milkowski Z.] Od kolebki przez życie: wspomnienia (1830-1873). T.1. – Kraków 1936. – 474 s.
10. Резепов (последний рыцар-студент) в киевском университете // Киевлянин. – 1870. – № 58. – С. 1-2
11. Трифонов В. Из воспоминаний бывшего студента // Киевлянин. – 1884. – № 241. – С. 1
12. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. T 1. – Kraków 1933. – 451 s.
13. Воспоминания И.В.[Ельницкого] от детства до смерти (1841-1869) // Русская старина. – 1918. – № 7-9. – С. 8-52
14. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св.Владимира. Университет Св.Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – К., 1884. – 674, [43] с.
15. ДАК, ф. 16, оп. 480, спр. 11, 7 арк.
16. Burzyński T. Wspomnienia z czasów młodości // Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864. Tom IV. Zeszyt I. – Lwów, 1894. – S. 93-224
17. Мияковский В. «Помийниця» Українська гумористична часопис 1863 р. // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1-2. – С. 77-122
18. Шевцов В.В. Карточная игра в России (конец XVI - начало XX в.): История игры и история общества / Под ред. А.Н. Жеравиной, Э.Л. Львовой. – Томск: Томский государственный университет, 2005. – 244 с.
19. Дельвиг А. Мои воспоминания Т. 2. – М., 1913. – 448 с.
20. ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 275, 15 арк.
21. Pamiętniki Zygmunta Kotlińskiego 1826-1894. Kraków, 1911. – XVI, 178, [1] s.
22. Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza. T.1. – Lwów, 1900. – 417 s.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 8, спр. 2815, 112 арк.
24. Słowo serca i przekonania o pojedynkach // Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego. – Kijów, 1858. – S. 57-78
25. Gazeta warszawska. – 1857. – № 58. – S. 2
26. Одного поля ягоды // Киевлянин. – 1870. – № 20. – С. 2
27. Записки об университетской жизни (1860-1864) // Киевлянин. 1864. – № 12. – С. 1-2
28. Sowiński L. Jeden z niewielu wspomnienie pośmiertne o lekarzu Fortunacie Nowickim // Tygodnik powszechny. – 1885. – № 27. – S. 417-418
29. Романович-Славинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках // 3 іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Кн. 1. – Київ: Заповіт, 1994. – С.160-179
30. Ковалинський В.В. Київські мініатюри : Книга четверта. – Київ : Купола, 2005. – 284с.
31. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая (1821-1846 г.) – К., 1884. – 199 с.
32. Куликова С. Г. Женская преступность как социальный фактор российской модернизации (вторая половина XIX – начало XX веков): монография. Гагарин: Типография «Полимир», 2011. – 174 с.
33. Солтановський А. Із спогадів про університетське життя 40-х років XIX ст. // 3 іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Кн. 1. – Київ: Заповіт, 1994. – С. 185-194
34. Казькин И.В. История петербургской проституции. – СПб.: НИЦ «Балтика», 2003. – 452 с.
35. Щербина И. Краткий отчет о больнице студентов Университета св. Владимира, с 1849 по 1864 год, с описанием чаще встречающихся болезней // Университетские известия. Отдел II. – 1865. – № 6. – С. 1-12
36. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 2207, арк. 108 арк.